

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ КАРЛА ПОППЕРА: ПІЗНАННЯ ШЛЯХОМ ПРОБ І ПОМИЛОК, ПРИПУЩЕНЬ І СПРОСТУВАНЬ

Сепетий Д.П. (м. Запоріжжя)

Анотації

У цій статті розкриваються головні ідеї і логічна структура концепції критичного раціоналізму Карла Поппера у їх відношенні до головних проблем філософської теорії пізнання та у порівнянні з концепціями класичного раціоналізму та емпірицизму, а також неопозитивізму.

The article deals with main ideas and logical structure of Karl Popper's conception of critical rationalism in its relations to main problems of cognition theory and in comparison with conceptions of classical rationalism, empiricism and positivism.

Ключові слова

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ, РАЦІОНАЛІЗМ, ЕМПІРИЦИЗМ, ПОЗИТИВІЗМ, КРИТИЧНИЙ, ІНДУКЦІЯ, ДЕДУКЦІЯ, ГІПОТЕЗА, ФАЛЬСИФІКАЦІЯ, ФАЛЛІБІЛІЗМ

Вступ

Формування адекватної загальної теорії пізнання віддавна було і залишається однією з головних цілей філософського пошуку. Важливим внеском в розвиток філософського розуміння проблем пізнання є концепція критичного раціоналізму Карла Поппера. Хоча вона мала великий вплив на подальший перебіг дискусії в цій царині, її конструктивний зміст залишається досі дуже недооціненим і недозасвоєним світовою філософською думкою. Тому актуальним є з'ясування головних ідей і структури цієї концепції, її підходу до головних проблем теорії пізнання. Напочатку періоду Нового часу визначилися два класичні напрямки в теорії пізнання, раціоналізм та емпірицизм; проте незабаром (особливо, після скептичних результатів дослідження Девіда Юма) стало зрозуміло, що обидва ці підходи зіштовхуються з серйозними проблемами, які вони неспроможні розв'язати. В подальшому здійснювалися різноманітні спроби розвитку емпірицистського підходу (зокрема, різні форми позитивізму) або синтезу раціоналізму та емпірицизму (найвідомішою класичною спробою такого синтезу була теорія Канта), проте вони або виявлялися також неспроможними вирішити ті ж самі проблеми, які зумовили кризу класичного емпірицизму й раціоналізму, або породжували нові, не менш серйозні проблеми, з якими не могли впоратися.

Мета статті – розкрити головні ідеї і логічну структуру концепції критичного раціоналізму Карла Поппера у їх відношенні до

головних проблем філософської теорії пізнання та у порівнянні з концепціями класичних раціоналізму та емпірицизму, а також неопозитивізму.

Обговорення проблеми

Австрійський філософ Карл Раймунд Поппер у працях “Логіка наукового відкриття” (1934 р.), “Припущення і спростування” (1963 р.), “Об’єктивне знання: еволюційний підхід” (1972 р.) та ін. запропонував власний варіант синтезу, який він назвав критичним раціоналізмом. Праці Поппера виявили нездійсненність програми панівного на той час напрямку в теорії пізнання - неопозитивізму і спричинила його остаточний занепад. Вона також стимулювала появу ряду нових оригінальних теорій пізнання, відомих у нас під назвою постпозитивізму. Проте у відношенні до самої теорії пізнання Поппера досі панує поверхове (недо)розуміння, яке можливо пояснити поляризацією філософської спільноти: з одного боку, характерною для великої її частини інерцією позитивістсько-індуктивістського мислення та нездатністю відмовитися від достовірності як регулятивної ідеї, з іншого боку, характерною для іншої її частини (зокрема, значною мірою, для найвідоміших філософів-постпозитивістів та їх прибічників) релятивістською та ірраціоналістичною тенденцією. Теорія Поппера на шляху до свого розуміння і визнання мусить долати стереотипи і тенденції мислення, характерні для цих двох протилежних багатовікових традицій, які протягом багатьох віків змагалися за вплив на свідомість звичайних людей, філософів і науковців і глибоко проникли в їх свідомість і підсвідомість. Дослідженню концепції критичного раціоналізму приділяється досить багато уваги – як прибічниками, так і опонентами; як у західних країнах, так і на пострадянському просторі. Зокрема, можемо звернути увагу на монографії сучасних російських авторів В.Н.Садовського [9] та І.З.Шишкова [10]. В західних країнах провідними сучасними авторами, що досліджують і розвивають концепцію Поппера, є Д.Міллер [11; 12], М.Ноттурно [13], Д.Кемпбел [1], Дж.Агассі та ін. Разом з тим, для кращого розуміння теорії пізнання Поппера бракує лаконічного популярного викладу “квінтесенції” цієї теорії. Головна ідея концепції критичного раціоналізму полягає в тому, що пізнання здійснюється не шляхом індукції від окремих спостережуваних фактів до загальних положень (як вважали прибічники класичного емпірицизму і позитивізму) і не шляхом дедукції з найзагальніших самоочевидних і безсумнівних істин чистого розуму (як вважали прибічники класичного раціоналізму), а шляхом *проб і помилок, припущень і спростувань, висунення гіпотез і їх раціональної критики*. Ця ідея виражається поняттям *гіпотетико-дедуктивного методу* і передбачає також відмінне від класичного розуміння поняття раціональності.

1. Концепція раціональності

Вже сама назва *критичний раціоналізм* породжує питання: Який смисл складається тут в слова “раціоналізм” та “критичний”? Чим критичний раціоналізм відрізняється від уже відомого нам класичного раціоналізму? Нас цікавитиме також питання: Яким є відношення критичного раціоналізму до найбільш популярної теорії пізнання останніх століть – класичного емпірицизму та його пізньої версії (XIX-XX ст.) – позитивізму? Почнемо з поняття раціоналізму. Тут йдеться про раціоналізм у найширшому смислі – не як протилежність емпірицизму, а як протилежність ірраціоналізму. В цьому смислі, *раціоналізм – це віра в розум, переконання в тому, що при формуванні наших уявлень про світ і планів дій нам слід спиратися на розум*. В контексті теорії пізнання Поппера “спиратися на розум” означає: намагатися якомога більш ретельно, неупереджено, всебічно (в межах того часу, який ми маємо для прийняття рішення) розглянути доступні нам аргументи і факти на підтримку і проти відомих нам альтернативних можливостей (теорій або способів дії у певній ситуації) і обрати ту з них, яка у цьому світлі виглядатиме найкращою; бути відкритим до нових аргументів і фактів і готовим до перегляду, під їх впливом, власних уявлень і рішень; іншими словами, бути відкритим до раціональної критики і дискусії – не заради захисту вже сформованої точки зору, а заради істини, виявлення і усунення помилок у власних уявленнях. Поппер розглядає свою теорію як альтернативу класичним раціоналізму та емпірицизму, а також як їх синтез. Нагадаю, що *класичний раціоналізм* (Декарт, Спіноза, Лейбніц) – це вчення про те, що можливо здобути точне, надійне знання про устрій дійсності, не спираючись на досвід, а спираючись лише на сам розум (з “чистого розуму”), на властиві йому безсумнівні “вроджені” ідеї та строго логічні міркування за зразком математики (геометрії). Безсумнівні ідеї чистого розуму є найзагальнішими істинами, з яких шляхом *дедукції* (логічний умовивід від загального до окремого або від більш загального до менш загального, логічний перехід від загального положення до окремих висновків з нього) виводяться істини меншого рівня загальності. Нагадаю також, що альтернативою класичному раціоналізму був *класичний емпірицизм* – теорія про те, що ми здобуваємо або маємо здобувати усе наше знання з (зовнішнього) досвіду, що “в розумі немає нічого, що не було б спочатку дано в відчуттях”. Згідно з вченням емпірицизму, пізнання йде від спостереження окремих фактів до їх узагальнення шляхом *індукції* – умовиводу від деякої множини окремих фактів певного класу до загального положення (теорії) про усі факти цього класу. Зокрема, з точки зору класичного емпірицизму саме таким шляхом науковці відкривають усі закони природи. Зрештою, нагадаю, що обидві теорії зіштовхнулися з серйозними проблемами. Щодо класичного

раціоналізму, то можна стверджувати, що чисто логічним шляхом ми можемо дізнатися лише про відношення між чисто теоретичними конструкціями (як в математиці), але не про дійсність, яка не створювалася людським розумом за його логічними схемами, а існує незалежно від нього. Про цю дійсність ми насправді не можемо нічого дізнатися, не звертаючись до досвіду. З цієї точки зору теорія емпірицизму виглядає більш правдоподібною і більш відповідною практиці природничонаукового пізнання.

А проте, теорія класичного емпірицизму також зіштовхується з серйозними проблемами. Насамперед, йдеться про проблему індукції. Згідно з теорією класичного емпірицизму пізнання здійснюється шляхом індукції на основі спостережень (досвіду). Проте Девід Юм показав, що не існує ніяких раціональних підстав для віри в те, що індуктивні умовиводи ведуть до істинних теорій або хоча б високоймовірних теорій. Якщо серед множини явищ певного класу досі спостерігалася якась спільна характеристика, то немає раціональних підстав вважати, що вона буде властива і наступному явищу цього класу, яке ми будемо спостерігати, або що більш ймовірно, що вона йому буде властива, аніж ні. Наприклад, якщо досі ми бачили лише білих лебедів, то немає ніяких раціональних підстав вважати, що усі лебеді білі, або що наступний лебідь, якого ми побачимо, буде білим, або навіть що більш ймовірно, що він буде білим, аніж зеленим чи фіолетовим в крапинку. Хоча протягом тисяч років люди кожного дня спостерігали, як зранку сходить Сонце, вірити в те, що завтра зранку зійде Сонце, не більш раціонально, аніж вірити, що завтра зранку замість Сонця зійде букет з троянд. Немає ніяких раціональних підстав стверджувати, що ймовірність сходу Сонця більша, аніж ймовірність сходу горщика з галушками. (Див. популярний і дотепний виклад головних аргументів Юма у статті С.Лоу [2].)

Багато філософів після Юма намагалися спростувати його аргументи, але нікому (зокрема, прибічникам позитивізму і неопозитивізму) це не вдалося. Теорія критичного раціоналізму, подібно до класичного емпірицизму, стверджує, що пізнання дійсності (крім логіко-математичних відношень між теоретичними конструкціями, створеними розумом) неможливе без опертя на досвід. А проте, на відміну від класичного емпірицизму, вона наголошує на тому, що наші теорії не є простими відображеннями досвіду, які виникають в розумі внаслідок індукції. В процесі пізнання розум не є пасивним, він не є "чистою дошкою", на якій досвід записує знання. Пізнання є творчим процесом: розум (процес мислення) створює теорії, а потім піддає їх випробуванню раціональною критикою та перевіркою на відповідність дійсності. Теорії, які витримують таке випробування, залишаються, – ми умовно приймаємо їх за істинні, до того часу, коли подальші дослідження і критичні випробування не

виявлять їх недоліків і потреби у інших, кращих теоріях, і поки ми не знайдемо цих кращих теорій. Теорії, які не витримують випробування раціональною критикою, відкидаються. І класичний раціоналізм, і класичний раціоналізм вважали, що існує метод пізнання, з допомогою якого ми можемо досягти надійного знання або хоча б таких теорій, про які можна обґрунтовано стверджувати, що ймовірність їх істинності, або хоча б ймовірність істинності тих логічних висновків, які з них слідують, є достатньо високою. З точки зору обох головних класичних теорій пізнання, раціональність полягає саме в тому, щоб дотримуватися такого методу, який гарантує істинність або хоча б високу ймовірність (у смислі, що допускає розрахунок ймовірності) наших теорій. Натомість, Карл Поппер, погоджуючись з висновками Юма, про які ми говорили вище, стверджує: таких методів не існує. З точки зору класичних теорій пізнання це мусило б означати крах самої ідеї раціональності. Проте Поппер вважав, що це не так: просто класичні теорії пізнання неправильно тлумачили саму ідею раціональності. Раціональність, з точки зору Поппера, не пов'язана з жодними гарантіями істинності або високої ймовірності. Що ж, у такому разі, означає це поняття? З точки зору Поппера, раціональність полягає просто в тому, що маючи кілька альтернативних гіпотез (теорій); ми намагаємося (найкраще, в процесі дискусії з іншими людьми) якомога повніше з'ясувати і зважити аргументи "за" і "проти" кожної з них; після чого ми пробно (тимчасово, доки не виявимо її недоліків і не знайдемо ще кращої) визнаємо за істинну ту гіпотезу (теорію), яка виглядає найкращою у світлі усіх виявлених і розглянутих нами аргументів, яка краще витримала здійснені на даний момент раціонально-критичні випробування; при цьому ми залишаємося відкритими до подальшої дискусії і допускаємо, що в процесі подальших випробувань може виявитися потреба у відмові від раніше прийнятої нами теорії і заміни її на іншу, яка виглядатиме кращою у світлі старих і нових аргументів. Звідси, назва – *критичний раціоналізм*. Розуміння ідеї раціональності з точки зору теорії Поппера можливо сформулювати ще простіше: *Єдиною раціональною підставою для того, щоб вважати деяку теорію істинною, є те, що, наскільки ми можемо судити у світлі відомих нам аргументів, ця теорія є кращою за усі відомі нам альтернативні теорії.*

2. Розв'язання проблеми індукції

Поппер стверджував, що він знайшов *розв'язання проблеми індукції*. Прибічники емпірицизму і позитивізму шукали, і не знайшли, контраргументи, які спростовували б аргументацію Юма. Вони також намагалися (безуспішно) розробити індуктивну процедуру або логіку (правила умовиводу), яка забезпечувала б істинність або високу ймовірність істинності про переході від тверджень про окремі факти,

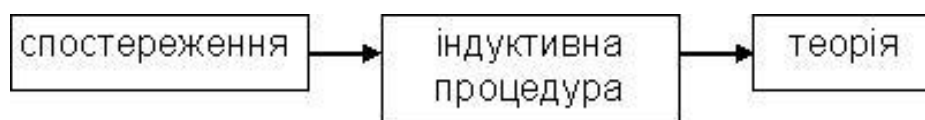
дані у спостереженні, до загальних теорій або від менш до більш загальних теорій. Поппер пропонує зовсім інший підхід до цієї проблеми. Він цілком погоджується з аргументами Юма і, доповнюючи їх своїми власними, показує, що ніякої індуктивної процедури або логіки, за допомогою якої ми, відштовхуючись від спостережень, приходили б до істинних або високоймовірних теорій, *не існує й існувати не може*. Поппер пішов значно далі Юма і відкинув ідею не лише *логічної*, але й *психологічної індукції*. Нагадаю, що той же Юм вважав, що хоча процедуру індукції неможливо раціонально обґрунтувати, ми робимо індуктивні умовиводи *за звичкою*, просто тому, що наша психіка так влаштована і ми не можемо інакше. Деякі інші філософи вважали, що в нашій свідомості під впливом досвіду відбуваються деякі індуктивні процеси, внаслідок чого ми поширюємо наші знання про явища, які вже спостерігалися, на інші подібні явища, які ще не спостерігалися. Це і є ідея психологічної індукції, яку Поппер заперечував.

Розв'язання проблеми індукції, запропоноване Поппером, полягає в тому, що: вчення про пізнання індуктивним шляхом (перехід від деякої кількості окремих спостережень до загальних теорій, через застосування логічної індуктивної процедури або внаслідок певних психологічних індуктивних процесів) є хибною інтерпретацією процесу пізнання; пізнання починається не зі спостереження, а з проблеми, і здійснюється не індуктивним, а гіпотетико-дедуктивним шляхом. Тобто, Поппер доводив, що *індукція, чи то логічна (як формальна логічна процедура) чи то психологічна (як психологічний процес), непотрібна для пізнання*. Для правильного розуміння запропонованого Поппером розв'язання проблеми індукції важливо ще раз звернути увагу на розуміння ідеї раціональності, про яке ми говорили в попередньому пункті, і на його принципову відмінність від розуміння цієї ж ідеї в класичних емпірицизмі та раціоналізмі, а також позитивізмі. З точки зору Поппера, *питання про раціональність прийняття певної теорії за істинну – це не питання про гарантії істинності або високої ймовірності цієї теорії, а питання про віносні переваги цієї теорії порівняно з альтернативними теоріями*. Ми не можемо обходитися зовсім без теорій. Без них ми просто не могли б орієнтуватися в дійсності. І зрозуміло, що краще, раціональніше обирати кращі теорії, аніж гірші. Щоб якось орієнтуватися в дійсності, ми мусимо припускати, що в дійсності існують якісь регулярності, що поширюються не лише на явища, які досі спостерігалися, але й на ті явища, які ще не спостерігалися, але які мали і матимуть місце, – ми мусимо припускати існування *універсальних* регулярностей, закономірностей, які можуть бути описані у формі: “Для всіх явищ класу А істинно, що В”. (При цьому В не входить до визначення класу А.) Насправді ми не можемо *довести*, що такі закономірності існують, але припущення про їх існування необхідне нам, щоб орієнтуватися в

дійсності. Поппер визнає, що “наші припущення направляються ненауковою, метафізичною (хоч вона й може бути біологічно пояснена) вірою в існування законів та регулярностей, які ми можемо знайти, відкрити” [4, 257]. Можемо побачити тут деяку подібність зі спробами прибічників класичного емпірицизму обґрунтувати ідею індукції *принципом одноманітності природи*. Ми знаємо, що ця спроба зіштовхується з проблемою: ми не можемо обґрунтувати принцип одноманітності природи, не звертаючись до принципу індукції, і таким чином потрапляємо у порочне коло. Крім того, неясно, в якому саме смислі можна стверджувати, що природа одноманітна, адже насправді природа дуже різноманітна. Припущення про існування закономірностей роз’яснює це питання. Крім того, визнається, що єдиною раціональною підставою для прийняття цього припущення є те, що без нього неможливе ніяке пізнання і свідомо орієнтація в дійсності. Неможливо без прив’язки до певних теорій показати, що ймовірність (у смислі, що допускає обчислення ймовірностей) сходження завтра вранці Сонця вища за ймовірність сходження горщика з галушками. Але припущення про те, що завтра зранку зійде Сонце, більш раціональне, ніж припущення про те, що завтра зранку зійде горщик з галушками, тому що припущення про сходження Сонця ґрунтується на теоріях, які, у світлі усіх відомих нам аргументів (у т.ч. емпіричних свідчень, спостережень), є найкращими з усіх відомих альтернативних теорій, в той час як припущення про сходження горщика з галушками суперечить цим найкращим теоріям.

3. Гіпотетико-дедуктивний метод замість індукції. Фальсифікація замість верифікації

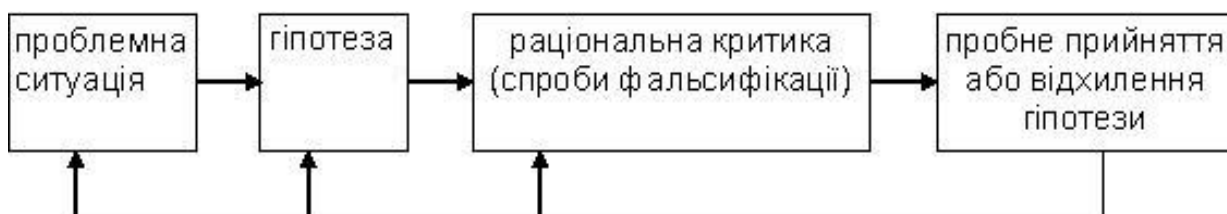
Як виникають наші (побутові, наукові, філософські) теорії? Прибічники класичного емпірицизму та позитивізму вважали, що теорії виникають (або, принаймні, повинні виникати) як індуктивні узагальнення спостережень. З цієї точки зору, пізнання починається зі спостереження. Загальна схема пізнавального процесу при цьому виглядає так:

Звідси – важлива ідея, характерна для філософії неопозитивізму – *ідея верифікації*. Прибічники позитивізму вважали, що право на існування мають лише ті теорії, які можливо *верифікувати*. Поняття верифікації розуміється, у більш слабкому смислі, як *підтвердження досвідом, фактами*, у більш сильному, як вимога: *теорія має логічно слідувати з фактів, у яких можливо пересвідчитися на досвіді*. Але в будь-якому смислі ця ідея не витримує критики. Якщо розуміти

поняття верифікації у слабкому смислі, можемо стверджувати, що майже будь-яку хибну теорію можливо верифікувати. Хоча теорія й хибна, майже завжди можна знайти деяку множину фактів, які їй відповідають. Якщо розуміти поняття верифікації у сильному смислі, можемо стверджувати, що жодна теорія не відповідає і не може відповідати вимозі верифікації: жодна теорія (універсальне судження) не слідує логічно з жодної сукупності окремих фактів, як би багато цих фактів не було. Тут ми маємо справу з добре відомою нам проблемою індукції. Натомість, Поппер стверджував, що наші теорії є не індуктивними узагальненнями, а здогадками, припущеннями, гіпотезами, які ми придумуємо для того, щоб розв'язувати ті або інші пізнавальні проблеми. *Пізнання починається не зі спостереження, а з проблеми.* Після того, як ми усвідомили проблему (питання, які нас цікавлять), ми висуваємо деякі здогадки щодо можливих відповідей чи перспективних напрямків пошуку – гіпотези. І лише після цього починається спостереження. Спостереження є засобом перевірки наших гіпотез, важливою складовою процесу раціональної критики; вони завжди є вибірковими (ми не можемо просто спостерігати, не знаючи, за чим і для чого); вони підпорядковані проблемі, яку ми вирішуємо, і здійснюються у світлі наявних у нас гіпотез. Наші теорії (наприклад, формулювання того чи іншого закону природи) *не* є результатом логічного індуктивного умовиводу, який міг би гарантувати їх істинність чи високу ймовірність, як це вважали прибічники класичного емпірицизму. Вони є просто здогадками, *гіпотезами*. Ті з них, які витримали випробування процесом раціональної критики краще, аніж усі відомі на даний момент їхні конкуренти (альтернативні теорії), ми пробно приймаємо за істинні. Щоб якнайретельніше піддавати наші теорії раціонально-критичному випробуванню, ми *дедуктивно* (від загального до окремого чи менш загального) виводимо з них якомога більше якнайрізноманітніших логічних висновків і намагаємося критикувати їх. Звідси – поняття *гіпотетико-дедуктивного методу*, – на відміну від ідеї індуктивного методу пізнання, характерної для класичного емпірицизму, та ідеї чисто дедуктивного методу пізнання, характерного для класичного раціоналізму.

Загальна схема пізнавального процесу має вигляд:

Теорії (гіпотези) неможливо *верифікувати* – тобто встановити їх істинність шляхом підтвердження конкретними фактами. Скільки б

фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив. Візьмемо, наприклад, універсальне твердження “Усі лебеді білі”. Припустимо, ми спостерігали мільйон білих лебедів і лише одного чорного. Незважаючи на те, що мільйон спостережень нібито підтверджують (верифікують) це твердження, воно є хибним. Якщо шукати підтвердження теорії, то ми зможемо знайти скільки-завгодно підтверджень для майже будь-якої хибної теорії. Тому треба шукати не факти, які підтверджують наші теорії, а факти, які її спростовують. *Теорію (гіпотезу) неможливо верифікувати, але, якщо вона є хибною, її можливо фальсифікувати.* З кожної загальної теорії логічно (дедуктивно) слідує висновки щодо нескінченної кількості окремих випадків. Якщо якийсь з цих висновків (хоча б один) не відповідає дійсності, то теорію слід вважати хибною, фальсифікованою. (Звичайно, на практиці має існувати можливість відтворення ефекту, що спростовує теорію, – щоб усі бажаючі могли пересвідчитися в тому, що вона дійсно фальсифікується у певній ситуації. Крім того, часто теорія, яка фальсифікована, не відкидається відразу, поки не знайдеться краща теорія. Але в будь-якому разі, фальсифікація якогось із висновків, які логічно необхідно слідує з теорії, є свідченням її хибності і вказує на потребу пошуку кращої теорії.)

Практичний приклад: коли було виявлено факти, що суперечили фізичній теорії Ньютона, всупереч безлічі інших фактів, які її підтверджували, довелося відмовитися від цієї теорії і шукати кращу, яка правильно передбачала і ті, й інші факти, – такою теорією стала теорія Ейнштейна. Поппер використовує також поняття *емпіричного підкріплення, corroboration* (в ранніх працях в цьому ж смислі вживається термін *підтвердження, confirmation*). Йдеться про те, що якщо теорія піддається серйозним спробам фальсифікації, які, у разі хибності теорії, з високою ймовірністю її б фальсифікували, і якщо теорія витримує ці випробування, то кожне таке випробування свідчить на користь даної теорії, підкріплює її. Поняття підкріплення дещо нагадує поняття верифікації, але має суттєво інший смисл. Прибічник теорії верифікації (*верифікаціоніст*) шукає, і, як правило, легко знаходить, підтвердження теорії, а проте усі такі підтвердження насправді не свідчать на користь теорії. Прибічник теорії фальсифікації (*фальсифікаціоніст*) шукає спростування теорії і, якщо йому це не вдається, цим самим підкріплює теорію, виявляє її надійність. Карл Поппер так формулював цю ідею: “Підтверджуюче свідчення не повинне прийматися до уваги *за винятком тих випадків, коли воно є результатом справжньої перевірки теорії.* Це означає, що його слід розуміти як результат серйозної, але безуспішної спроби фальсифікувати теорію. (Тепер у таких випадках я говорю про «підкріплювальне свідчення».)” [6, 69]. Емпірична фальсифікація є

хоча й важливим, але частковим випадком більш загальної процедури – *процедури раціональної критики*, пошуку аргументів проти цієї теорії. Теорія може бути фальсифікована не лише через безпосереднє зіставлення зі спостережуваними фактами, які їй суперечать, але й через виявлення в ній внутрішніх логічних суперечностей, а також через виявлення суперечностей між цією теорією та іншими теоріями, які вважаються істинними. (В останньому випадку можливо, що теорія, яку ми перевіряємо, є істинною, а теорія, з якою вона вступає в суперечність, хоча і вважається істинною, насправді є хибною, – тому потрібна додаткова перевірка, логічними й емпіричними засобами, того, яка саме з теорій, що вступають у суперечність, є помилковою.). Якщо теорія витримує раціональну критику (зокрема, всі емпіричні перевірки, які ми можемо для неї придумати, і які, у випадку хибності теорії, з великою ймовірністю її б спростували), то ми можемо *пробно* прийняти її за істинну. Пробність означає, що спроби раціональної критики, фальсифікації теорії можуть продовжуватися, і якщо в цьому процесі будуть виявлені нові аргументи й факти, які фальсифікують теорію, то ми повинні переглянути наше рішення і визнати цю теорію хибною. Як правило, спроби фальсифікації раніше чи пізніше виявляють слабкі місця теорії і змушують вчених до пошуку нових, кращих теорій, які краще витримують спроби фальсифікації, – завдяки чому й здійснюється розвиток знання. Тому в наведеній вище схемі важливими є зворотні стрілки, що вказують на циклічність пізнавального процесу.

4. Поняття об'єктивної правдоподібності

В пізніших працях (після “Логіки наукового відкриття”) Поппер уточнює свою теорію, акцентуючи увагу на тому, що *оцінка теорії здійснюється не ізольовано, а у порівнянні з іншими, конкуруючими теоріями*. Звичайно в кожній проблемній ситуації ми маємо справу не з однією, а з кількома гіпотезами, кількома можливими (і відомими нам) відповідями на поставлені нами питання. Тому завдання полягає в тому, щоб з цих альтернативних гіпотез відібрати одну – найбільш правдоподібну – ту, яка найкраще витримує випробування (спроби фальсифікації) відомими на даний момент аргументами й фактами. Можливо, в майбутньому, коли з'являться нові аргументи й факти, або коли будуть запропоновані нові, кращі гіпотези, нам потрібно буде переглянути наше рішення.

Саме таким шляхом і здійснюється розвиток знання, – зокрема, наукового. Ми зіштовхуємося з проблемами, висуваємо гіпотези, піддаємо їх випробуванню раціональною критикою (зокрема, спробами емпіричної фальсифікації), відбираємо ту з них, яка найкраще витримує це випробування і, водночас, продовжуємо випробування, зіштовхуємося з новими проблемами, висуваємо нові гіпотези і продовжуємо цей цикл без кінця. При цьому виявлення нових проблем і поява нових теорій можуть змусити нас переглянути старі теорії, раніше прийняті за істинні, визнати їх хибними й шукати замість їх інші, кращі теорії. З огляду на сказане вище, недостатньо оцінювати теорії лише як істинні або хибні. Хибні теорії можуть мати деякий істинний зміст – більший або менший, бути більш або менш близькими до істини. Якість теорії визначається не лише тим, наскільки великою є частка її істинного змісту (порівняно з хибним), а й тим, наскільки великим є її зміст взагалі. Хибні, але цікаві, багаті за змістом теорії (високого рівня загальності, універсальності) є більш важливими для розвитку науки, аніж істинні, але нецікаві, бідні за змістом теорії (низького рівня загальності). Тому Поппер заперечує ідею Бекона про те, що пізнання має розвиватися шляхом обережних ступеневих узагальнень – від окремих фактів до теорій найнижчого рівня загальності, від них – до теорій дещо вищого рівня і т.д. Натомість, він стверджує, що для розвитку пізнання найбільш важливими є сміливі теорії високого рівня загальності – зокрема, теорії про устрій світу в цілому – навіть якщо згодом ці теорії виявляються хибними. (Див., зокрема, [5].) Виходячи зі сказаного вище, Поппер вводить поняття *об'єктивної правдоподібності як більшого або меншого наближення до істини*. Це поняття стає ключовим для порівняльної оцінки конкуруючих теорій. Пояснюючи смисл цього поняття, Поппер дає такий “несистематизований список шести типів випадків, у яких ми можемо сказати, що теорія t_2 переважає теорію t_1 в тому смислі, що t_2 – наскільки нам відомо – краще відповідає фактам, аніж t_1 ...:

(1) t_2 робить більш точні твердження, аніж t_1 , і ці більш точні твердження витримують більш точні перевірки;

(2) t_2 враховує й пояснює більшу кількість фактів, аніж t_1 (це включає й попередній випадок, коли, за інших рівних умов, твердження t_2 є більш точними);

(3) t_2 описує або пояснює факти більш докладно, аніж це робить t_1 ;

(4) t_2 витримала ті перевірки, яких не витримала t_1 ;

(5) t_2 запропонувала нові експериментальні перевірки, які не обговорювалися до її появи (ці перевірки не були висунуті теорією t_1 і, можливо, навіть незастосовні до t_1), і t_2 витримала ці перевірки;

(6) t_2 об'єднала або зв'язала різні проблеми, які до її появи не мали між собою зв'язку." [3, 387]

Поняття об'єктивної правдоподібності найкраще проілюструвати на прикладі порівняння астрономічної теорії Кеплера (яка описує рух планет навколо Сонця), й фізичних теорій Ньютона й Ейнштейна. Усі ці три теорії мають величезне наукове значення. В той же час, про теорії Кеплера й Ньютона можна сказати, що вони, строго кажучи, є хибними. Проте, вони мають досить високий рівень правдоподібності – особливо теорія Ньютона. Теорія Ейнштейна на сьогодні, в світлі відомих сучасній науці фактів, аргументів і альтернативних теорій, прийнята науковим товариством як істинна. Це не означає, що вона є істинною – можливо, в майбутньому розвиток пізнання приведе до її заміни на якусь іншу, кращу теорію, подібно до того, як сама ця теорія на початку ХХ століття замінила теорію Ньютона. Хоча теорія Ейнштейна, як загальна фізична теорія, замінила теорію Ньютона, остання не втратила свого наукового значення. Теорія Ньютона є дуже добрим (хоча й гіршим, ніж теорія Ейнштейна) наближенням до істини (і до теорії Ейнштейна, яка вважається істинною) у певній сфері застосування (вужчій, ніж сфера застосування теорії Ейнштейна) – у фізиці малих (порівняно зі швидкістю світла) швидкостей. В силу того, що вона набагато простіша, ніж теорія Ейнштейна, вона й досі вивчається й широко застосовується. Теорія Кеплера перебуває по відношенню до теорії Ньютона у ситуації, подібній до тієї, у якій теорія Ньютона перебуває по відношенню до теорії Ейнштейна. Теорія Кеплера є дуже добрим наближенням до теорії Ньютона в тих фізичних умовах, які описують рух планет навколо Сонця. Зрозуміло, що сфера її застосування значно вужча, ніж сфера застосування теорій Ньютона та Ейнштейна. Теорія Ейнштейна є більш об'єктивно правдоподібною, ближчою до істини (можливо, навіть цілком істинною), більш точною й універсальною, ніж теорія Ньютона, а теорія Ньютона – більш об'єктивно правдоподібною, ближчою до істини, більш точною й універсальною, ніж теорія Кеплера. В той же час, оскільки теорія Ньютона у своїй сфері застосування виявляється значно простішою, ніж теорія Ейнштейна, а теорія Кеплера у своїй сфері застосування – значно простішою, ніж теорія Ньютона, обидві вони зберігають наукову цінність.

5. Принцип фаллібілізму

Слід звернути увагу на ще одне важливе поняття теорії Поппера – принцип *фаллібілізму* (від англ. fallible – такий, що може бути помилковим). Цей принцип говорить про те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені у істинності тих або інших теорій. Навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не фальсифіковані, але можливо і ймовірно будуть фальсифіковані й замінені на кращі теорії у майбутньому. Ми повинні розглядати кращі з наших теорій як істинні лише пробно і бути готовими до їх перегляду,

якщо нові аргументи й факти виявляють потребу у цьому. Ми повинні бути відкритими до раціональної критики й дискусії. Ми не повинні претендувати на володіння істиною. Ми – шукачі істини, а не її володарі: “Чим більше й глибше ми поринаємо у вивчення світу, тим більш усвідомленим і точним стає наше знання про те, чого ми не знаємо... ..наше знання може бути лише скінченним, в той час як наше невігластво необхідно мусить бути нескінченним... Нам усім корисно пам'ятати, що хоча ми сильно відрізняємося в тому малому, що ми знаємо, в нашому нескінченному невігластві ми усі рівні.” [7, 55-56]

Висновки

Концепція критичного раціоналізму К.Поппера являє собою цілісну, внутрішньо послідовну теоретичну систему, яка дає оригінальні відповіді на основні проблеми теорії пізнання. Однією з найважливіших ідей цієї концепції є розуміння ідеї раціональності як вимоги обирати з кількох альтернативних теорій ту, яка виглядає кращою у світлі усіх відомих на даний момент аргументів, і твердження про те, що раціональність не слід пов'язувати з достовірністю, гарантіями істинності або ймовірності. Процес пізнання розуміється як процес висунення гіпотез та спроб їх спростування, в результаті чого з багатьох альтернативних теорій залишаються (пробно, тимчасово приймаються за істинні) кращі. Таке розуміння процесу пізнання робить непотрібною логічну чи психологічну індукцію і, отже, може розглядатися як розв'язання проблеми індукції, поставленої Девідом Юмом. Концепція К.Поппера адекватно розкриває процес розвитку пізнання як наближення до істини (зростання рівня об'єктивної правдоподібності наукових теорій) завдяки раціонально-критичному процесу. Такий підхід однаково далекий як від догматизму, так і від релятивізму; він вимагає відмови від претензій на володіння істиною, водночас налаштовуючи на пошук істини; він сприяє усвідомленню того, що будь-які наші уявлення можуть виявитися помилковими (принцип фаллібілізму), що слід бути відкритими для дискусії з метою пошуку і виправлення помилок в наших уявленнях.

Перспективи подальших досліджень:

Подальший філософський і науковий інтерес представляє дослідження таких аспектів теорії Поппера як:

- розуміння ролі звичайного здорового глузду в процесі пізнання (концепція “просвітленого здорового глузду”);
- розуміння відношення між свідомістю та фізичним світом, теорія “трьох світів”;
- етична концепція, її відношення до теорії пізнання, її онтологічні імплікації.

Джерела

1. Кэмпбелл Д. Эволюционная эпистемология. // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 464 с. – С.92-146.
2. Лоу С. Почему мы ожидаем, что Солнце завтра взойдет? // Философский тренинг. – М.: АСТ, 2007. – 352 с. – С.192-203.
3. Поппер К. Истина, рациональность и рост научного знания // Предположения и опровержения. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 638 с. – С.359-419.
4. Поппер К. Логика научного исследования. – М.: Республика, 2004. – 447 с.
5. Поппер К. Назад к досократикам // Предположения и опровержения. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 638 с. –С.234-261
6. Поппер К. Наука: предположения и опровержения // Предположения и опровержения. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 638 с. – С.63-118.
7. Поппер К. Об источниках знания и невежества // Предположения и опровержения. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 638 с. – С.15-59.
8. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
9. Садовский В.Н. Карл Поппер и Россия. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 280 с.
10. Шишков И.З. В поисках новой рациональности: философия критического разума. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 400 с.
11. Miller D. Critical Rationalism: A Restatement and Defence. – Chicago, Illinois: Open Court Publishing, 1998. – 227 p.
12. Miller D. Out of Error: Further Essays on Critical rationalism. – Farnham, Surrey, United Kingdom: Ashgate Publishing, 2006. -314 p.
13. Notturmo M. Objectivity, Rationality and Third Realm. – New York: Springer Verlag, 1985. – 268 p.

Стаття надійшла 10.03.10 р.